

Ὁ ἄ
ΜΑΡ

ΚΟΣ

ἈΡΧΗ Τῶ
Εὐαγγελί
Τῆ ΧΥ
ΥΙΟΥ ΤΟΥ

ΘΥ ὡς Γε
ΡΑΤΑΙ ΕΝ
ΤΟΙΣ ΠΡΟ
ΦΗΤΑΙΣ.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Εισαγωγή στην Κ.Δ. και ιστορία εποχής της Καινής Διαθήκης

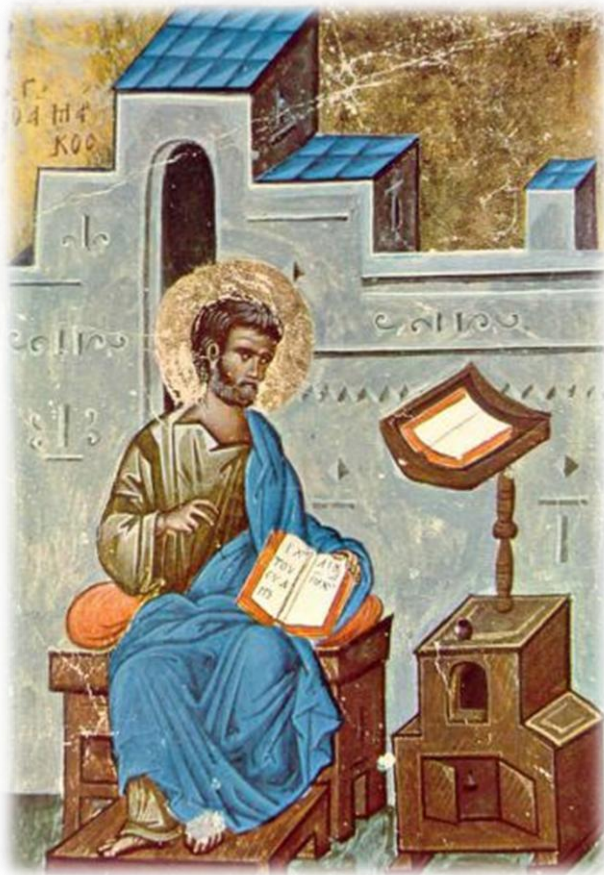
Μάθημα 4 : Το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο

Σωτήριος Σ. Δεσπότης

Θεολογική Σχολή

Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας

ΤΟ ΚΑΤΑ ΜΑΡΚΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟ

❖ το αρχαιότερο της Εκκλησίας

❖ των μυστικών Επιφανειών που έχει κερδίσει γι' αυτό το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας

Κι όμως:

❖ Δεν υπομνηματίστηκε από τους μεγάλους Πατέρες

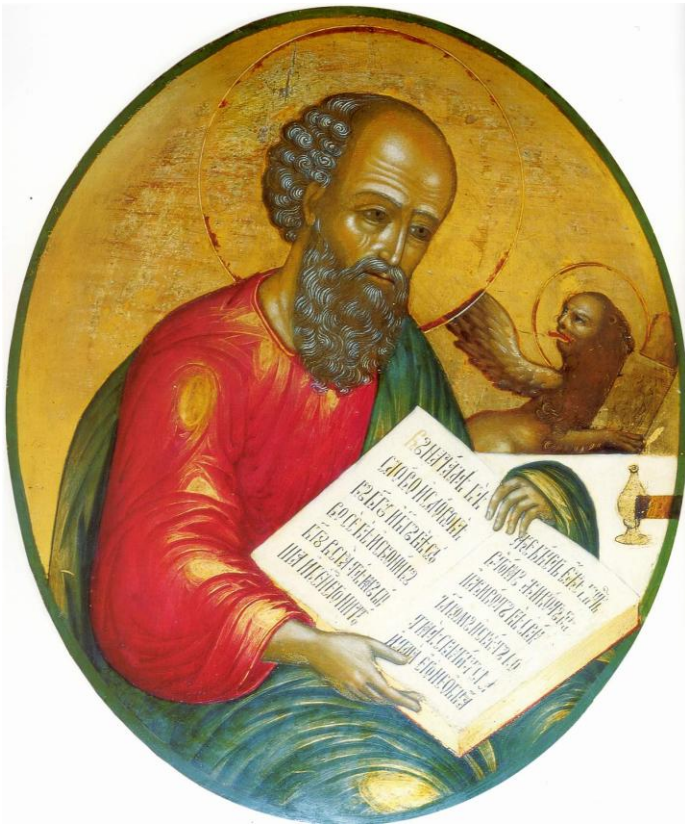
❖ Δεν ακούγεται συχνά στη λατρεία της ορθόδοξης Εκκλησίας

Ακούγεται τη Μεγ. Τεσσαρακοστή όταν ανέκαθεν προετοιμάζονταν οι κατηχούμενοι για το συγκλονιστικό γεγονός της Βάπτισης και της Ανάστασης μέσω της κατήχησης των γραφών αλλά και εξορκισμών

Σύμβολο: αετό

Έχουν γραφτεί στην Ελλάδα

Ο συγγραφέας

Η επιγραφή «κατά Μάρκον» δεν οφείλεται στον ίδιο το συγγραφέα του ευαγγελίου αλλά προέρχεται από το 2ο αιώνα και μαρτυρεί την πίστη της Εκκλησίας ότι το ευαγγέλιο αυτό γράφτηκε από το Μάρκο.

Είχε κάποιο λόγο η Εκκλησία να αποδώσει εκ των υστέρων το Ευαγγέλιο που συμβουλεύονται οι Μτ. και Λκ. στον «Ιωνά» της Κ.Δ. ;;;;

Ο συγγραφέας [2]

Ο συγγραφέας του αρχαιότερου Ευαγγελίου πιθανότατα ταυτίζεται με τον *Ιωάννη τον επικαλούμενον Μάρκον* των Πράξεων (12, 12. 25· 13, 5. 13· 15, 39), ο οποίος μνημονεύεται και από τους δύο κορυφαίους Πέτρο και Παύλο.

[Μάθετε περισσότερα...](#)

Ποιος είναι ο Μάρκος;

Μάρκος το β' ρωμαϊκό όνομα – επώνυμο. Το α' ήταν Ιωάννης

- Γιος μιας εύπορης χριστιανής ονόματι **Μαρίας**, η οποία διέθετε το προφανώς ευρύχωρο σπίτι της στην Ιερουσαλήμ για τις συνάξεις των χριστιανών (Πρ. 12, 12).
- **Ανεψιός (ξάδελφος) του Κύπριου λευίτη** Βαρνάβα – υπηρέτης (Πρ. 13,5) ► λευίτης + Συναγωγή
- «Ο κεράμιον ύδατος βαστάζων» (Μκ. 14,13) ????
- «ο νεανίσκος...περιβεβλημένος σινδόνα που φεύγει γυμνός τη νύχτα της προδοσίας (14:51)????
- Κολοβοδάκτυλος !

Μάρκος, ο «Ιωνάς» της Κ.Δ. στη «σκιά» των δύο Κορυφαίων

- στην πρώτη περιοδεία εγκατέλειψε τον Παύλο όχι μόνον ένεκα της κόπωσης αλλά και του οικουμενικού ανοίγματος του αποστόλου των εθνών (Πρ. 15, 39) – **παροξυσμό!!!!**
- Βρίσκεται ξανά κοντά στον Παύλο όταν αυτός γράφει τις επιστολές της αιχμαλωσίας (Κολ.4:10). Ο Π. **τον συστήνει !!!**
- Μνημονεύεται τέλος στην Α΄ Πέτρου 5:17 (Βαβυλώνα!) ως υιός του Πέτρου και στη Β΄ Τιμ.4:11 ο Π. τον **προσκαλεί** κοντά του ως εύχρηστο στη διακονία (του ευαγγελισμού)! .

Αντιρρήσεις!

- Δεν γνωρίζει καλά τη γεωγραφία ούτε της Γαλιλαίας ούτε της Ιερουσαλήμ (τεράστιο ζικ-ζακ + Βηθφαγή/Βηθανία)
 - Δεν καταγράφει με ακρίβεια τα έθιμα
- Ο Πέτρος ζωγραφίζεται αρνητικά, όπως και οι μαθητές

Μάρκος μεν, ερμηνευτής Πέτρου γενόμενος....

Η ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ

- ✓ Ο Πέτρος μόνον στο τέλος της επίγειας δράσης του Χριστού ομολογεί στην πετρώδη και απόμακρη Καισάρεια του Φιλίππου (8,29 κε) ότι ο Ιησούς είναι ο Χριστός/Μεσσίας Υιός του Θεού, χωρίς όμως και να συνειδητοποιεί και τη θυσιαστική διάσταση της μεσσιανικής Βασιλείας.
- ✓ Γι αυτό και αμέσως κατόπιν αντιδρά έντονα στην επαγγελία του Πάθους, εισπράττει από τον Ιησού το χαρακτηρισμό «Σατανάς» και στην αυλή του αρχιερέα. έστω και αν δεν τον έχει εγκαταλείψει όπως οι άλλοι μαθητές αρνείται να τον ομολογήσει.

Ο **τόπος συγγραφής** του Ευαγγελίου είναι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κλήμεντος και την πλειονότητα των ερμηνευτών **η Αιώνια Πόλη, η Ρώμη** . 1) **Ρούφος** (Ρωμ. 16). 2) Προς **Ρωμαίους**;;;

Από τους ερευνητές ο **χρόνος** συγγραφής του Μκ. τοποθετείται πριν την καταστροφή της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτωρ Νέρων για πρώτη φορά δίωξε τους χριστιανούς.

οι **ακροατές του Μκ.** ήταν κατά βάσιν εθνικοχριστιανοί, γι' αυτό και επεξηγούνται ιουδαϊκά έθιμα και δε χρησιμοποιείται το σχήμα επαγγελία Π.Δ.-εκπλήρωση. Αντιμετώπιζαν **διωγμό (4, 17. 10, 30. 13, 9. 13)** από το περιβάλλον τους, ενώ ανάμεσά τους κυκλοφορούσαν «αποκαλυπτικοί» ψευδοπροφήτες.

Πιθανές πηγές Μάρκου

Μια συλλογή **Παραβολών** αποτελούμενη από την **παραβολή του Σπορέως** μαζί με την επεξήγησή της

Μια συλλογή **θαυμάτων του Ιησού** (4, 35-5, 43), πιθανότατα από τη Γαλιλαία

Διάλογοι του Ιησού με αντιπάλους Του

Η **Ιστορία του Πάθους** στα κεφ. 14-15

Η **Μικρή/Συνοπτική Αποκάλυψη** σχετικά με το τέλος της Ιερουσαλήμ και του κόσμου στο κεφ. 13. Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν ότι καταγράφηκε το 39/40 μ.Χ. εξ αφορμής της κρίσης που προκάλεσε στον ισραηλιτικό λαό ο Καλλιγούλας

Φίρδην-Μίγδην;::;

- Το περιεχόμενο του κατά Μάρκον χωρίζεται με διαφορετικούς τρόπους από τους ερευνητές.
- Οι περισσότεροι δίνουν μια κατάταξη του περιεχομένου, στηριγμένοι στα γεωγραφικά πλαίσια της δράσης του Ιησού: δράση στη **Γαλιλαία**, πορεία **προς** την Ιουδαία, **Ιερουσαλήμ**, (Μ. Εβδομάδα, πάθος, ανάσταση).
- Άλλοι το χωρίζουν με βάση τη διαδοχική **αποκάλυψη του προσώπου του Μεσσία** και του μυστηρίου της βασιλείας του Θεού που κηρύττει.

Ένα Ευαγγέλιο χωρίς αρχή και τέλος... [κολοβοδάκτυλος]

1. Στην **Αρχή του Ευαγγελίου** δεν αναφέρει τίποτε για τη γέννηση και την παιδική ηλικία του Ιησού, ο οποίος ονομάζεται στο κεφ. 6 ίσως υποτιμητικά υιός της Μαρίας. Ξεκινά με παραπομπή στον Δευτερο - Ησαΐα, τον έσχατο των προφητών Μαλαχία και τη Βάπτιση.
2. Στις Βιογραφίες ήταν συνήθης η καταγραφή του λαμπρού γένους (+ παράδοξης γέννησης), της παιδείας [...]
3. Παρά το γεγονός ότι έχει χαρακτηριστεί **Μία αφήγηση του Πάθους και της Ανάστασης με εκτεταμένη Εισαγωγή** δεν αναφέρει καμιά εμφάνιση του Αναστάντος σε μαθήτριες ή/και μαθητές!

Με τον απότομο επίλογο ο ακροατής προσκαλείται σε...

- Οι γυναίκες που αναδεικνύονται στο Τέλος δεν γίνονται απόστολοι των αποστόλων (όχι ευαγγελισμός των μαθητών) παρά φόβος και έκ-σταση. Επιστροφή στο σημείο αφετηρίας από όπου ξεκίνησαν τα πάντα. τη Γαλιλαία των αλλοδαπών εθνών. Ο Ιησούς ο Ναζαρηνός προ-άγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν· ἐκεῖ αὐτὸν ὄψεσθε, καθὼς εἶπεν ὑμῖν.
- Ο αναγνώστης προσκαλείται ἔτσι να ξαναδιαβάσει/αναγνώσει το Ευαγγέλιο από μία ἄλλη προοπτική και ταυτόχρονα να συνεχίσει την πορεία: να ακολουθήσει αλλά και να συναντήσει τον αναστημένο Ιησού στην «πεζή» καθημερινότητά του.
- Ἐτσι συμβαίνει και με την Τορά. Το πένθιμο τέλος του Δευτερονομίου συνδυάζεται με μια καινούργια αρχή! Στους ποταμούς Βαβυλώνας γράφτηκε το ἄσμα της Δημιουργίας ενώ η επανάληψη αποτελούσε κάτι εξαιρετικά σημαντικό στην ανάγνωση-ακρόαση των λόγων της Γραφής.

Κυκλική δομή του Μκ... «ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΘΟΣ»

A. Ιωάννης ο Βαπτιστής (εκπλήρωση παλαιών προσδοκιών στην Έρημο).

B. Η Βάπτιση του Ιησού.

Γ. Πειρασμοί (αναμέτρηση με το δαιμονικό στοιχείο).

Δ. Κλήση των μαθητών (θετική αντίδραση).

Ε. Διδασκαλία στη Συναγωγή (κάθαρση).

Στ. Ιεραποστολή στη Γαλιλαία (δύναμη).

Z. Μεταμόρφωση του Ιησού.

Στ'. Πορεία προς την Ιερουσαλήμ
(Πάθος).

Ε'. Κάθαρση του Ναού (διδασκαλία).

Δ'. Αντίδραση των μαθητών (άρνηση).

Γ'. Πειρασμοί και δίκη (αναμέτρηση με τις αρχές).

B'. Σταύρωση.

A'. Ο άγγελος στο κενό μνημείο (δημιουργία καινούργιων προσδοκιών).

Θέσεις και Αντιθέσεις

Αρχή + Τέλος:

A . Χώροι περιθωριακοί/ κατοικίας δαιμόνων (έρημος-τάφος)

B. Κι όμως συρρέουν **άνθρωποι!**

Γ. **Αγγελιοφόροι** ευαγγελίζονται τελικά κάτι διαφορετικό από αυτό που αναζητούν. Οι γυναίκες συναντούν έναν νεαρό με λευκά.

Αρχή, στην καρδιά και το τέλος:

A. Οδός + Μαθητεία [Φως + τυφλοί, παιδί, Κατήχηση].

B. Ιησούς = ο Υιός του Θεού

Γ. Σκίζονται καταπετάσματα (ουρανός + ναός)

Δ. Παρουσία Ηλία

Αρχή: Γαλιλαία = τόπος θεοφάνειας (Καπερναούμ vs Ναζαρέτ!) - Θάλασσα (εμείς + αυτοί)

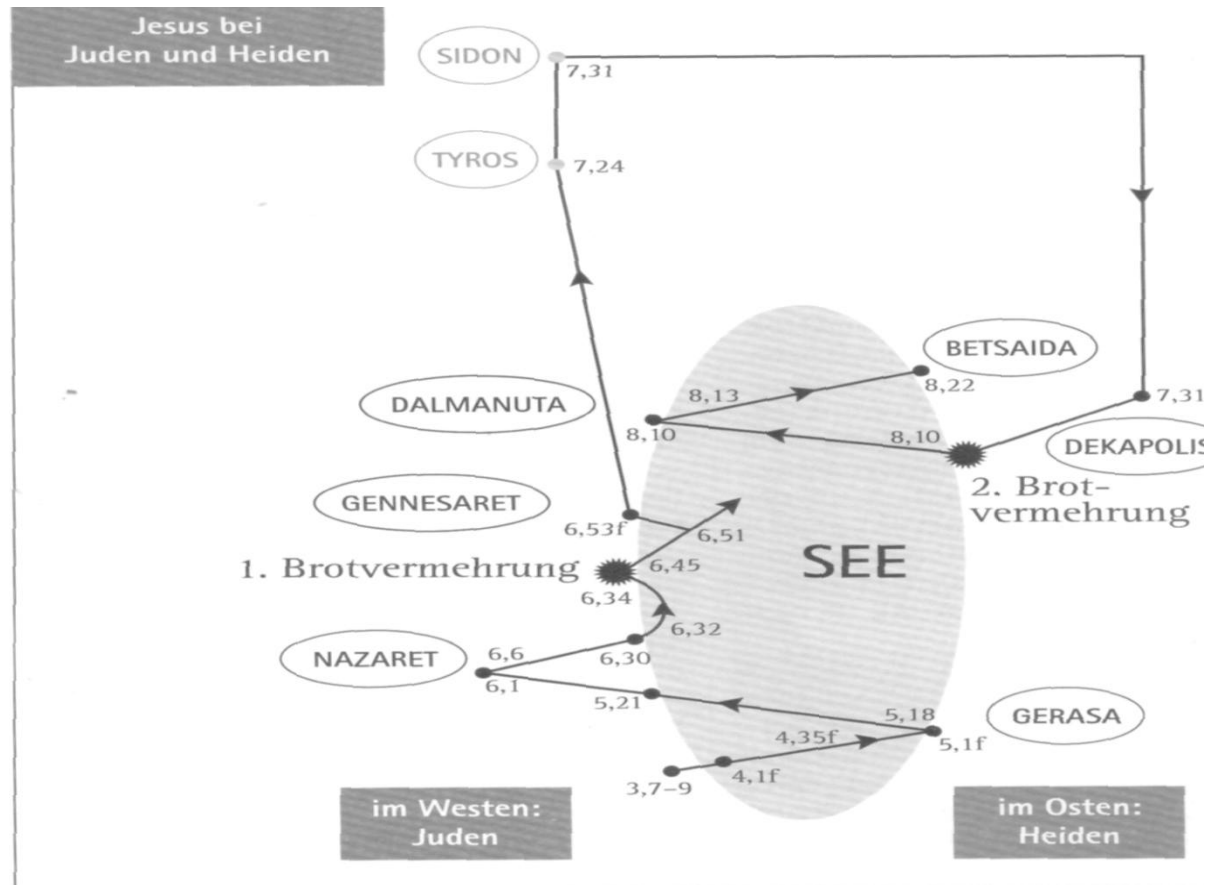
Τέλος: Ιερουσαλήμ = τόπος καταστροφής

Ρυθμός εκρηκτικός στη Γαλιλαία – επιβράδυνση στη Σιών, Μ. Εβδομάδα + Ώρες της Μεγ. Παρασκευής

Ιουδαίοι (εμείς) και Έλληνες (αυτοί)

Το πρώτο μέρος του Μάρκου
(βάρκα-ψωμί)

Η Παλαιστίνη στα χρόνια του Χριστού

Απέναντι σελίδα η Βηθλεέμ, περικυκλωμένη από αγρούς μοιάζει να μην έχει αλλάξει καθόλου από τον καιρό του Χριστού

Σύγκριση Μάρκου και Ματθαίου

Μκ. 1, 12 **Και** εὐθὺς τὸ πνεῦμα αὐτὸν ἐκβάλλει (ενεστῶς) εἰς τὴν ἔρημον.

Μτ. 4, 1: Τότε ὁ Ἰησοῦς ἀνήχθη εἰς τὴν ἔρημον ὑπὸ τοῦ πνεύματος πειρασθῆναι ὑπὸ τοῦ διαβόλου.

* Τεχνική sandwich

Σύμβολα Ευαγγελίου

Η προοδευτική αποκάλυψη της ταυτότητας του Ιησού συνδέεται στο πρώτο μέρος του Ευαγγελίου με το σύμβολο του πλοίου .

Β' άξονας περιστροφής : η *τροφή* και ιδιαίτερα **το ψωμί** το οποίο στο Μκ. αποτελεί σύμβολο της πληρότητας της ζωής, την οποία προσφέρει ο Ιησούς.

Προβάλλεται δύο φορές η 'εικόνα' του **παιδιού**, ως πρότυπο αποδοχής της Βασιλείας και εισόδου σε αυτήν. Η εικόνα του παιδιού παραπέμπει επίσης στην **αναγέννηση δια του Πνεύματος και του Ύδατος, δηλαδή δια Βαπτίσματος**.

Θεολογία Ευαγγελίου

Στο Μκ., εξαίρονται έντονα τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά και τα συναισθήματα του Ι. Χριστού.

Ταυτόχρονα ο Ιησούς παρουσιάζεται ως Θεός και Κύριος ήδη στην Εισαγωγή.

Αρχή τοῦ **Εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ** [Υἱοῦ Θεοῦ]
καθὼς γέγραπται ἐν τῷ Ἡσαΐα τῷ προφήτῃ:

*Ἴδου ἀποστέλλω τὸν ἄγγελόν Μου πρὸ προσώπου Σου,
ὃς κατασκευάσει τὴν ὁδὸν Σου.*

*Φωνὴ βοῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ **ἐτοιμάσατε** τὴν ὁδὸν Κυρίου,
εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους Αὐτοῦ (πρβλ. Ωσ. 1,2^α Ο').*

Το Μκ επιπλέον παραδίδει την πιο άμεση, απλή και αντικειμενική εικόνα για τον Ι. Χριστό και τη δράση Του. Χαρακτηρίστηκε ως **αντίγραφο ζωής, ρεαλιστικό ευαγγέλιο**.

Γράφοντας το Ευαγγέλιο Ἰησοῦ Χριστοῦ Υἱοῦ Θεοῦ, ο Μάρκος κατέστησε σαφές ότι ο Χριστιανισμός εκτός από κηρυγματική δράση, έχει ιστορική βάση.

Θεολογία Ευαγγελίου [2]

Ερώτηση: Ποιό είναι το λεγόμενο «μεσσιανικό μυστικό» ;

Δίνει ιδιαίτερη έμφαση **στα έργα, στα δεκαεπτά θαύματα**, τα οποία συντελούνται ως επί το πλείστον πριν από τη Μεταμόρφωση. Σε αυτά συγκαταλέγονται και Εξορκισμοί.

ΤΟ ΜΕΣΣΙΑΝΙΚΟ ΜΥΣΤΙΚΟ

Το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό του αρχαιότερου Ευαγγελίου είναι το μεσσιανικό μυστικό.

- ✓ Ο Ιησούς κατά παράξενο τρόπο, κυρίως στη Γαλιλαία, διατάσσει τους θεραπευμένους από αυτόν, τους μαθητές Του και, κυρίως τα δαιμόνια, να αποκρύπτουν τα θαύματα που τελεί.
- ✓ Για το λόγο αυτό το Μκ. ονομάστηκε από τον Dibelius ως το *Ευαγγέλιο των Μυστικών Θεοφανείων*.

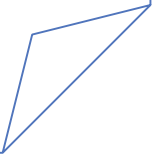
Για να αιτιολογήσει κάποιος το μυστικό τού Ιησού Χριστού πρέπει να προσεγγίσει τον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται η βασιλεία του Θεού στην επίγεια Ζωή Του στο Μκ. και τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Ιησούς προσπάθησε να ανατρέψει προοδευτικά την εθνικιστική αντίληψη του όχλου και των μαθητών περί της Βασιλείας του Μεσσία.

Η Βασιλεία συνεπώς στο *Κατά Μάρκον* κυοφορείται μυστικά και αργά στην Ιστορία και τον Κόσμο, τόσο μυστικά ώστε να συναντά την απόρριψη των Φαρισαίων, του όχλου και των ίδιων των μαθητών.

Δυναμικά εμφανίζεται η Βασιλεία πρώτα στους τρεις μαθητές στο Όρος της Μεταμορφώσεως και δεύτερον στους σταυρωτές του Χριστού και στους κατοίκους της Ιερουσαλήμ κατά το Πάθος.

Αυτή η Βασιλεία της αγάπης του Θεού θα γίνει παγκόσμια ορατή και γνωστή κατά τη Δευτέρα Παρουσία.

Το γοητευτικό και ταυτόχρονα τρομακτικό μυστήριο της βασιλείας ταυτίζεται με το πρόσωπο του Κυρίου. Το μεσσιανικό μυστικό συνεπώς δε φαίνεται να αποτελεί ανακάλυψη της πρώτης Εκκλησίας, αλλά τακτική του ίδιου του Κυρίου, ο οποίος ήθελε με αυτό τον τρόπο να αποφύγει να εκληφθεί από τους συμπατριώτες του ως ένας αναμενόμενος πολιτικός ηγέτης.

Το ίδιο μοτίβο απαντά και στον Παύλο και στον Ιωάννη όπου γίνεται λόγος για τον Παράκλητο που θα διασαφηνίσει τις παροιμίες του Ιησού.

Η σχέση Ισραήλ και Εκκλησίας

Ένα άλλο σπουδαίο θέμα που απασχολεί τον Μκ είναι **η σχέση Ισραήλ και Εκκλησίας.**

Στον καινούργιο λαό, το τρίτο γένος το οποίο δεν έχει επίγεια πατρίδα και εθνική ταυτότητα προσκαλούνται να ενταχθούν και οι εθνικοί που ομολογούν τον Κύριο,. Τον πυρήνα του νέου λαού συγκροτούν οι Δώδεκα, όπου ισχύει η αρχή της αντεστραμμένης πυραμίδας: όποιος θέλει να είναι Πρώτος θα είναι Διάκονος (= Υπηρέτης). ΘΥΣΙΑ ΑΝΤΙ ΓΙΑ ΠΡΩΤΕΙΑ

Ο παλαιός Ισραήλ στηλιτεύεται δριμύτατα για την πώρωση απέναντι στον Ιησού (4, 12) και για το ότι κρατεί παραδόσεις ανθρώπων και άλλες λατρευτικές διατάξεις, παραβλέποντας την κατεξοχήν θεϊκή εντολή της αγάπης (κεφ. 7).

Η μετάνοια ως επαναστατική στάση ζωής, είναι η πόρτα της βασιλείας των ουρανών.

... το γένος τούτου ...
... και γένος αυτού ...

... το γένος τούτου ...
... και γένος αυτού ...

Τέλος

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο την αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη [εδώ](#).

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Σωτήριος Σ. Δεσπότης 2014. Σωτήριος Σ. Δεσπότης. «Εισαγωγή στην Κ.Δ. & Ιστορία Εποχής της Καινής Διαθήκης. Το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση:
<http://opencourses.uoa.gr/courses/SOCTHEOL1>.

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

Διατήρηση Σημειωμάτων

Οποιαδήποτε αναπαραγωγή ή διασκευή του υλικού θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει:

- το Σημείωμα Αναφοράς
- το Σημείωμα Αδειοδότησης
- τη δήλωση Διατήρησης Σημειωμάτων
- το Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων (εφόσον υπάρχει)

μαζί με τους συνοδευόμενους υπερσυνδέσμους.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

"Η δομή και οργάνωση της παρουσίασης, καθώς και το υπόλοιπο περιεχόμενο, αποτελούν πνευματική ιδιοκτησία του συγγραφέα και του Πανεπιστημίου Αθηνών και διατίθενται με άδεια Creative Commons Αναφορά Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή Έκδοση 4.0 ή μεταγενέστερη.

Οι φωτογραφίες που περιέχονται στην παρουσίαση αποτελούν πνευματική ιδιοκτησία τρίτων. Απαγορεύεται η αναπαραγωγή, αναδημοσίευση και διάθεσή τους στο κοινό με οποιονδήποτε τρόπο χωρίς τη λήψη άδειας από τους δικαιούχους. "

